

OSMANLI'DA TOPRAK SİSTEMİ

*Bahattin TURGUT**

Hız. Adem'den itibaren toprak davasının, toprakla haşır-neşir olmanın başladığını görüyoruz. İslâm hukukunun ana kaynağı Kur'an'da çeşitli vesilelerle insan ve insanın toprakla olan ilişkilerine yer verilmiştir. Yeryüzünün bir geçinme kaynağı oluşuna temas edilince bu cihetten insanın alâkası daha da artmaktadır.¹

Kur'an'da araziye etraflı bir şekilde tanzim eden ilâhi hükümlere ender rastlanır. Her ne kadar insan için toprağın bir kısım menfaatler sağladığına yer yer işaret buyurulmuşsa da, hukukî statüsüne ilişkin Enfal sûresindeki ayetler konumuza bir delil teşkil etmektedir.

*“Sana harp ganimetlerinin hükmünü sorarlar. De ki: Ganimetler Allah'ın ve Rasulünündür. O halde tam mü'minlerseniz Allah'tan korkun, aranızı düzeltin, Allah'a ve Peygamberine itaat edin.”*²

*“Bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin mutlaka beşte biri Allah'ın Rasulünün, hısımlarının, yetimlerin, yoksulların ve yolcularındır. Allah her şeye hakkıyla Kadirdir.”*³

Bir toplumun devlet olabilmesi için, bazı özellikleri taşıması gerekir. Toprak (Ülke) bu özelliklerin başında gelmektedir. Çünkü her bağımsız devletin, hak ve se-lahiyetlerini, mutlak surette kullanabildiği, belirli sınırla tesbit ve tayin edilmiş bu-

* Ümraniye Vaizi.

1 Ali Şafak, *İslâm Arazi Hukuku*, 33.

2 Enfal, 1.

3 Enfal, 41.

lunan coğrafi bir toprak parçası diye tarif edilen “ülke” kavramı, ancak belli bir toprağa sahip olmakla mümkün olabilir.

Cahiliye Araplarında daha çok göçebe bir hayat hakim olduğundan toprak sahibi olmak pek gelenek haline gelmemiş olmasına rağmen, Kuleyb b. Vail gibi şahısların geniş araziler çevirdikleri rivayetlerine de rastlanılmaktadır. Zirai alanlardan ziyade vahalar, otlaklıyeller onlar için önem taşıyordu. Bu sebeble kuyu ve akarsularının çevresini çok geniş tutarak geniş arazilere sahip olmuşlardır.⁴

İslam Öncesi Türklerde Toprak

İslam öncesi Türkler ziraatla ve hayvancılıkla uğraşırlardı. Özel mülkiyet hakkı başlangıçta bütün bir soya aitti. Zamanla çıkarılan arazi kanunları, arazinin şahıs mülkiyeti haline gelmesine vesile olmuştur. İslam öncesi Türk devletlerinin, kısmen yerleşikde olsa, göçebe hayat tarzı ve an’anelerine göre bir mülkiyet telakkisine sahip oldukları bilinmektedir. Bilindiği üzere hayvancılık göçebe toplulukların ayrılmaz bir parçasıdır. Hayvanlarına otlak vazifesi görmesinden dolayı göçebeler için toprağın ehemmiyeti büyüktü; otlaklar, fertlerin değil, kabile veya toplulukların mülkiyetinde bulunuyordu. Eski Türklerde özel mülkiyete dahil bulunan arazi, kabilenin müşterek mülkiyetinde bulunan toprakların paylaşılması ve şahıs ile kabileye ait olmayan boş yerlerin benimsenmesi suretiyle meydana gelmişti. Özel mülkiyette sahibi, tam anlamıyla toprağı temellük ederdi.

Uygurlardan kalma belgeler ve kitabeler arasında arazi mülkiyetine, mülkiyetinin devir ve temlikine ait bir çok vesikaya rastlanmıştır.⁵

İslamî Dönemde Türklerde Toprak

İslam âleminde bir gelenek olarak, Osmanlılardan önceki müslüman devletlerde ve özellikle Büyük Selçuklularda görülen ikta sistemi,⁶ Büyük Selçuklulardan sonra gelen bütün Türk İslâm devletlerinde de uygulanmıştır.

Türklerin İslam’ı kabul edip İslam medeniyeti içindeki yerlerini almalarından sonra, dini, iktisadi ve ictimai hayatlarında değişiklikler meydana geldi. Bu sebeble müslüman Türkler, her konuda olduğu gibi toprak hukuku ve idaresi bakımından da İslami prensiplere bağlı kaldılar. Osmanlılar da bu prensiplere göre toprak sistemini oluşturdular.⁷

4 Ali Şafak, 35.

5 Ali Şafak, 41-42.

6 Geniş Bilgi için bk. Osman Turan “İkta”, İA., VIII, 950-963.

7 Ziya Kazıcı, İslam Tarihi, X, 405, 406.

Osmanlı Devletinin kuruluş döneminde ve bu devletin ekonomik, sosyal ve askeri gelişmesinde önemli derecede rol oynayan etkenlerden biri de şüphesiz ki toprak sistemidir. Bu sistemin gelişmesi ile ilgili müesseseler, devlete bir dinamizm veriyordu. Bu sebebledir ki ortadan kalkıp tarihe maloluşuna kadar toprak sistemi bu devletin hayatında önemli bir rol oynamıştır.

Tarihi açıdan incelendiğinde *İslam Toprak Hukuku*'nun dört ana devreye ayrıldığını görmekteyiz. Bunlar:

a) İslamiyetin başlangıcından Hz. Ömer'in halifeliği dönemine kadar olan devir:

Hız. Peygamber'in on yıllık Medine dönemi ile Hız. Ebubekir (r.a.)'ın iki yıllık halifeliği dönemini kapsar.

Peygamber Efendimiz, döneminde toprak elde etme yolu, genellikle savaşlar idi. Fethedilen yerler ya savaşçılara dağıtılır, ya da gayr-ı müslim ahalisi elinde bırakılırdı. Savaşçılara dağıtılan araziden öşür, gayr-i müslim halkın elinde bırakılan araziden ise haraç vergisi alınırđı.

Peygamber Efendimiz savaşla alınan yerleri gazilere dağıtmış (Hayber arazisi gibi), sulhla alınan yerleri ise yerli halka bırakmıştır. (Yemen ve Bahreyn toprakları gibi). Hız. Ebubekir döneminde fethedilen Sasani ve Bizans arazisi ile ilgili olarak aynı tarz uygulamaya devam edilmiştir.

b) Hız. Ömer (r.a.) devri:

Hız. Ömer (r.a) toprak hukuku ile ilgili önemli tasarruflarda bulunmuştur.

O, harac vergisini adil ölçüler dahilinde tesbit etmiş, arazinin rakabesini devlete maletmiştir. Vergileri bizzat amillere toplatmıştır. Hız. Osman ile Hız. Ali de bu konuda Hız. Ömer'i takip etmişlerdir. Emeviler de aynı esasları tatbik etmekle birlikte bazı akrabalarına geniş araziler ikta' etmişlerdir.

c) Abbasi ve Selçuklu devri:

Abbasiiler de genel kaidelere uymuşlardır, ancak Harun Reşid'in toprağın işletilmesi ve imara açık olmayan arazilerin imara açılması için birtakım olumlu çalışmalar içine girdiğine dair rivayetler yer almaktadır. Selçuklular ise fethettikleri arazilerin değerlendirilmesinde, İslam toprak hukukuna uymakla birlikte ikta' sistemini geliştirerek, İslamın fethedilen arazi üzerine hakimiyetini gerçekleştirmişlerdir. Anadolu'da İslâmiyetin yayılması, bu tür bir yerleşim sonucu gerçekleşmiştir.⁸

8 Ali Şafak, *İslâm Arazi Hukuku*, 52, 53.

d) Osmanlı Dönemi:

İslam medeniyeti içerisinde başlı başına bir devreye konu olabilecek olan Osmanlı toprak uygulaması, gerçekten toprak uygulaması bakımından büyük bir önem arzeder. Gerçekten Osmanlılar, birçok müessesede olduğu gibi toprak konusunda da kendisinden önceki müslüman devletlerin uygulamalarından istifade etmişlerdir. Zaten onlara bigane kalmaları da mümkün değildi. Bu sebebledir ki devlet henüz bir beylik durumunda olduğu zaman bile, İslami bir sistemin yerleşmesi için çalışılıyordu. Bunun içindir ki bu müslüman unsurlar (göçlerle gelen ve uçlarla yaşayan göçebe Müslüman Türkler) Osmanlı Beyliği'ni siyasi ve kültürel bakımlardan, klasik İslam geleneklerinin ihyasını hedef tutan bir devlet olmaya doğru geliştirdiler. Osman Gazi'nin halefleri, tedricen "sultan"lar haline geldiler. Onların etrafında karakterini dil ve ırktan ziyade, din ve medeniyetin tayin ettiği bir "Osmanlılar cemiyeti" teşekkül etti.

Selçuklular'ın askeri mukataalar ihdas etmeleri, hanedanın başlıca kaynağı olan Türk unsuruna mensub kütleleri yabancı sahalarda yerleştirmek, onlara hem toprak vermek, hem de gerektiğinde bir askeri kuvvet olarak onlardan faydalanmak fikrinin doğmuştur. Bu suretle yavaş yavaş toprağa bağlanan göçebeler, hem bir karışıklık amili olmaktan çıkıyor, hem de devlete kuvvetli bir askeri dayanak teşkil ediyorlardı. Bu usulün ehemmiyet ve faydası, bilhassa Bizans'tan zaptedilen yeni sahalarda daha açık bir şekilde görünüyordu. Kısmen harplerde ve fetihlerde imha ve esir edilen ve kısmen de yerlerinde bırakılan yerli ahaliden kalmış geniş Anadolu toprakları, Selçuklular'ın takip ettikleri iktâ sistemi sayesinde yavaş yavaş Türkleştirildi.⁹

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu o zamana kadar arazi tasarrufu konusunda takip edilmekte olan usullerde az-çok kendine özel bir farkın meydana gelmesine de sebebiyet verdi. Osmanlıların kendilerinden önceki Müslüman Türk devletlerinden mahirane bir usul ile alıp tatbik ettikleri tımar sistemi, Osman Gazi ile başlar. O, zapt ettiği bütün yerleri tımar olarak silah arkadaşları ile askerlerine veriyordu. İtaat eden yerli halkı da yerinde bırakıyordu. Hatta o, arkadaşlarından bazılarının uysal ve itaat eden ahaliyi herhangi bir sebeble yerlerinden kaçırmalarına engel oluyordu.¹⁰

9 Ali Şafak, *İslâm Arazî Hukuku*, 52, 53.

10 Aşıkpaşazâde, *Tarih*, 24.

Osmanlı Devleti kurulduğu ve daha sonra fethettiği memleketlerde, bir çeşit toprak köleliğinin mevcut olduğu düzensiz bir derebeylik nizamı ile karşılaşmıştır. Bu nizamın toprak münasebetlerinde sebep olacağı düzensizlikleri önlemek için mevcut toprak düzenine süratle müdahale etmiş, toprağa dayanan asalete son vermek suretiyle, toprağı işletenleri bir nevi toprak köleliği yapmak olan “serf” olmaksızın çıkarmış derebeylik yerine tımar sistemini, serf yerine tımar sahibi olan sipahi ile aralarında sadece akdî bir münasebet bulunan, bir nevi aynı hak sahibi kiracıya benzer toprak mutasarrıflarını ikame etmiştir. Böyle bir toprak düzeni ile toprağın mülkiyetinin devlette olmasıyla mümkündür. İşte bunun içindir ki Osmanlı hükümdarları, İslâm fetihlerinin başlangıcında olduğu gibi, fethedilen toprakların bir kısmının mülkiyetini halka bırakırken, bir kısmının rakabesini hazine için alıkoymuş ve sadece tasarruf hakkını halka tefviz etmiştir.¹¹

Osmanlı Devleti gelişip fethettikleri topraklar artınca, kendilerinden önceki Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Beylikler gibi toprağı taksim ve idare etmişlerdir. Bu sebeble Anadolu beyliklerinden aldıkları yerlerde nizamı aynen bırakırken, Rumeli’de fethettikleri toprakları devlete bağılı arazi olarak tapulamışlar, sadece kilise, manastır ve dini vakıfları serbest bırakmışlardır. Bunun yanısıra bazı yerleri de sahipleri üzerinde bırakarak mülk topraklar statüsüne koymuşlardır ki bu tür topraklar “*Mülk Tımar*” olarak adlandırılmıştır.

Osmanlı kanunnâmelerinde toprak beş kısım olarak ele alınmıştır. Bu duruma 1274 (1858) tarihli Osmanlı Arazi Kanunnâmesinde işaret edilmektedir. İşbu kanunnâmenin birinci maddesi şöyledir:

“Memalik-i Devlet-i Aliyye’de olan arazi beş kısımdır. Kısım-ı evvel, *arazi-i memlûke*; yani bir vech-i mülkiyet tasarruf olunan yerlerdir. Kısım-ı sâni, *arazi-i miriyyedir*. Kısım-ı sâlis, *arazi-i mevkûfedir*. Kısım-ı rabi’, *arazi-i metrûkedir*. Kısım-ı hâmis, *arazi-i mevattır*.”¹²

Bizde bu taksimatı esas alarak Osmanlı’da toprak sistemini beş kısımda incelemeye çalışacağız:

1. Arazi-i Memlûke:

Sahibi olan ve tasarruf hakkı bütünüyle sahibine ait olan araziye arazi-i memlûke denirdi. Sahibi, diğer bütün malları ve eşyaları gibi miras bırakabilir, satabilir, hibe edebilir veya vakfedebilirdi.

11 Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Ankara 1978, s. 76-77.

12 1274 yılı Osmanlı Arazi Kanunnâmesi, s. 3.

Arazi-i Memlûke dört kısma ayrılırdı:

a) *Arazi-i Öğriyye*: Öşre tabi arazi idi ki, üç çeşit idi:

I. Savaşla alındıktan sonra gaziler arasında taksim edilen arazi.

II. Kendi arzularıyla İslâmiyet'i kabul eden bölge halkının elinde bırakılan arazi.

III. Arazi-i mevat'tan olup, Müslüman halk tarafından ihya edilen arazi.

Bu topraklar sahiplerinin mülkü olup, yaptıkları ziraata karşılık elde ettikleri ürünün onda birinden beşte birine kadar vergi vermekle yükümlü idiler.

b) *Arazi-i Haraciyye*: Harac vergisine tabi olan arazidir ki, üç nevidir:

I. Sulhen fetholunup gayri müslim halkın elinde bırakılan arazi.

II. Halkı göçedip, yerlerine yine gayri müslim halk yerleştirilen ve haraca bağlanan arazi.

III. Savaşla zaptedilip, halkının elinde bırakılıp harac ve cizyeye tabi kılınan arazi.

Haraci topraklar ise, hristiyanların elinde mülkleri olan topraklardı. Bunlar da öşri toprak sahipleri gibi elde ettikleri ürünün onda birinden beşte birine kadar harac-ı mukaseme adıyla öşür ve bundan ayrı olarak Harac-ı muvazzafa adıyla çift akçesi (Arazi vergisi) vermekle mükellef idiler.¹³

c) *Mukataalı Arazi*: Devletin maktu' (götürü) vergi takdir ettiği arazidir. İkta' iki şekilde olurdu:

I. İkta' temlik suretiyle olurdu: Bir bölgenin mülkiyetinin ve tasarruf hakkının verilmesi. Böyle bir arazide şahsa özel mülkiyet hükümleri geçerli olurdu.

II. İkta' istiğlal şeklinde verilirdi: Bu şekil ikta'da sadece harac gibi mülkün geliri verilirdi. Bunda mülk hükümleri cereyan etmezdi.

d) *Tetümme-i Sükna* itibar edilen yerler: Bu kısma mesken inşa edilen arsalar ile meskenin tamamlayıcısı olan yerler dahildi. Bu yerler gerek müslüman ve gerekse gayri müslim halka terkedildiğinden öşür ve haraca tabi tutulmazlardı.¹⁴

13 Ahmet Özel, *İslâm Hukukunda Milletlerarası Münasebetler ve Ülke Kavramı*, 186, İst. 1982.

14 M. Zeki Palakın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 66; *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 371.

2. Arazi-i Mevkûfe:

Toplunun menfaati göz önünde bulundurularak vakfedilmiş olan topraklardır. Vakıf demek, kelime manası itibariyle kişinin kendi malını belli bir cihete tahsis etmesi, başkasının tasarrufundan menetmesidir. Vakfedenin tesbit ettiği şartlara uygun olarak kullanılması şarttır.

Vakfedilen arazi iki çeşittir:

a) *Arazi-i mevkufe-i sahiha*: Arazi-i memlûkeden çıkan sahipleri tarafından usulüne uygun olarak vakf-ı sahih ile vakfedilmiş olan araziye verilen isimdir. Mülkün gerçek sahibi tarafından vakfedildiğinden, onun ortaya koyduğu şartlara uygun olarak tasarrufu şarttır.

b) *Arazi-i mevkufe-i gayr-ı sahiha*: Bu çeşit bir arazi, gerçekte arazi-i emiriyye olup, geliri vakıf cihetine tahsis olunandır. Bu arazi, Sultanın izniyle vakfettiği arazidir.

3. Arazi-i Metrûke:

Yollar, köprüler, meralar ve harman yerleri gibi toplumun ortak istifadesine tahsis edilen yerlere verilen addı. Bu çeşit arazinin mülkiyeti beytülmale aitti ve kimsenin özel tasarrufta bulunma hakkı yoktu. Çünkü bu çeşit arazi, ya belli bir köy veya şehir halkına terkedilmiş, veyahutta tüm insanların ortak istifadesine sunulmuştu. İnsanlardan birinin tasarrufu, diğerlerinin istifadesine engel olacağından caiz değildi.

4. Arazi-i Mevât:

Hiç kimsenin tasarruf ve temellükünde olmayan veya halka terk ve tahsis kılınmamış köy ve kabadan uzak boş arazilere verilen addır.

Arazi-i Mevât: Ziraat ve ekim-dikim olmayan harap araziden ibarettir. Yani imara açık olmayan arazidir.

Bir arazinin, arazi-i mevattan olması için dört şartın olması lazımdır:

1. Arazi, hiç kimsenin mülkiyetinde olmamalı.
2. Arazi, bir köy veya kasabanın merası veya baltalığı olmamalı.
3. Arazi, işlenmemiş, yani imara açılmamış olmalı.
4. Yerleşim birimlerinden uzak olmalı.

Arazi-i mevâtı kim imara açarsa onun mülkü olurdu; ancak temellük etmek için, devletin yetkili birimlerinden iznin verilmiş olması lazımdır.¹⁵

5. Arazi-i Emiriyye (Miriyye):

Mülkiyeti beytülmale (hazineye) ait olarak devlet tarafından belli şahıslara tasarruf hakkı verilen arazidir. Bu araziye “*Arazi-i Memleket*”, “*Arazi-i Beytülmal*”, “*Arazi-i Sultaniyye*” isimleri de verilirdi. Fıkıh kitaplarında “*Arazi-i emiriyye*” diye bir tabir mevcut değildi. Bu terim ilk olarak Osmanlılar tarafından kullanılmıştır. Bu tabir, muhtemelen “*Arazi-i Amire*”den galat olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tasarrufa yetkili olan kimse, kanunun tayin ettiği şartlar ve kayıtlar dairesinde intifa ve tasarruf eder. Devlet tarlayı işleticisine verince peşin para alır. Buna “*tapu*” yani “*muaccele*” denir. Bir de senelik öşür, humus gibi gelirin hissesi veya icare-i zemin, bedel-i öşür, mukataa isimleriyle bir miktar alınır, buna da “*müeccele*” adı verilirdi.

Arazi şu durumlarda emiriyye olurdu:

- a) Fetih sırasında devlet başkanı beytülmal (hazine) için muhafaza yolundaki yetkisini kullanmış olursa,
- b) Fetih sırasında nasıl muamele gördüğü meçhul olursa,
- c) Zaman aşımı neticesinde sahibinin kim olduğu bilinmiyorsa,
- d) Arz-ı mevat yalnız menfaatine malikiyet suretiyle ihya edilmiş olursa arazi, emiriyye olurdu.

İslâm memleketlerinde arazi biri “*öşiriyye*”, diğeri “*haraciyye*” olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Birinciye temellük edenler “*öşür*”, ikinciye temellük eyleyenler ise “*harac*” vermekle mükellef idiler. Fıkıh kitaplarında “*arz-ı taz'if*” ismiyle arazinin bir türü daha kaydedilmiştir. Osmanlılar da saltanatlarının ilk yıllarında bu teşkilatı kabul etmişler ve öylece tatbik etmişlerdir. Fakat bu durum Üçüncü Murad döneminde değişikliğe uğradı. Çıkarılan bir kanunla öşiriyye ve haraciyye olarak taksim edilen arazinin tümü “*arazi-i emiriyye*” ye dahil edildi. Şeyhülislâm Ebussuud Efendi, verdiği bir fetva ile o vakte kadar harac arazisi sayılan Rumeli yakasındaki arazi ile adalardaki araziye ve Anadolu arazisinin çoğunluğunu teşkil eden öşür arazisini “*arazi-i emiriyye*”ye dahil ettirdi. Ondandır gelen müftüler de onun fetva-

¹⁵ Pakalın, I, 75-76.

sına tabi oldular. Suriye ve Irak bölgelerindeki araziden başkası için bu hükmü vererek arazi hakkındaki ahkâmı Ebussuud Efendi'nin fetvasına göre tanzim ettiler.

Öşrî ve Harâcî arazi sahipleri arazilerini satabilirlerdi, hibe edebilirlerdi, istedikleri takdirde vakfedebilirlerdi. Arazi-i emiriyyede ise uygulama başkadır. Emiri araziden öşür veya harac alınmaz, genellikle ücret alınırdı. Arazi-i emiriyye muamelesi geçerli olan yerlerde beytülmal adına alınan hisseye “ücret” adı verilmesi icab ettiği halde, alınan verginin dine uygunluğu ve halkın dinî hislerinden istifade olunmak istenilerek bu gibi yerlerden alınan hisseye “öşür” denilmekte devam olunmuştur. Bunun içindir ki araziye işletenler o arazinin sahibi değillerdi, kiracıları idiler. Bu yüzden “Arazi-i emiriyye” önceleri alım-satım vb. muamelelere konu olamazken, daha sonra birtakım kanunî düzenlemelerle alınıp-satılabilen, hibe ve vakfedilebilen arazi durumuna getirildi.

Arazi-i emiriyye'ye bu ismin verilmesinin sebebi, fetih hakkından kaynaklanıyordu. Devlet bu hakkını ilk zamanlarda hizmet mukabili olmak üzere hâs, zeamet ve timar adlarıyla üç kısma ayırarak vezirlerle-emirlere, zaimlerle-sipahilere tahsis etti. Bunlar da arazi üzerine konulmuş olan ücreti, tarlayı işleten çiftçiden alarak tımarlıların lağvı zamanına kadar hizmetlerini gördüler.

Timarların lağvedilmesinden sonra icareye verme hakkı mültezimlere intikal etmiş, icare etme hakkı ise yine daha önceden beri tarlayı işletenlere verilmiştir.

Arazi-i emiriyyeden boşalan yerlerin münasip bir muaccele (nakit) ile başkasına satılması ve muaccelenin alınması hakkı tımarlılara bırakılmışken; bunların lağvında sahipsiz kalan bu nevi arazinin iki bin kuruşluktan aşağısı mültezimlere bırakıldı, ondan yukarısı hazineye alındı.

Önceleri fiilen ziraat erbabından olmamaları sebebiyle arazide veraset kadınlara intikal etmiyordu. Sadece erkekler mirasçı olabiliyorlardı. H. 1263 (1847) senesinde çıkarılan bir kanun ile, arazi sahiplerinden ölenlerin bıraktıkları arazinin erkek çocuklarına intikali gibi kızlarına da intikal etmesine müsaade edilmiştir. Yine arazi kanunu gereğince, yabancıların arazi almaları yasak iken, yayınlanan istimlak-ı emlak nizamnamesi gereği bu yasak da kaldırıldı.

Arazi-i öşriyye ve arazi-i haraciyyenin sahipleri varisi olmaksızın vefat ederlerse bıraktıkları arazileri, miriye ait olur ve artık o gibi arazi arazi-i emiriyye hükmüne geçerdi.

Arazi-i emriyyenin tasarrufu, timar ahkâmı cari olduğu müddetçe timar sahiplerinin iznine tabi idi. Timar olmayan yerlerde muhassiller, mültezimler, subaşılar,

koru ağaları arazi-i emiriyenin umumi muamelatını idare ederler, köy ve kasabalardaki emlak, arazi, orman, koru, baltalık, fundalık, yaylak ve kışlak sahiplerine tapu verirdi. Tanzimattan sonra devletin idare usûlü değiştirilerek devlet adına tapu verilmesi hakkı tapu memurlarına verildi.

Arazi-i emiriyeye'den bir kısmı padişaha gelir olarak ayrılırdı. Buna Havass-ı hümayun denirdi. Bunlar mukataa ve iltizam (toprağın idaresini kendi adına birinin üzerine verme) suretiyle idare olunurdu.¹⁶

İkinci bir kısmı, derecelerine göre gelirleri vezirlere, beylerbeylerine, sancakbeylerine v.s. büyük devlet memurlarına ait olan "has" ismi verilen topraklardı.

Üçüncüsü, padişah ailelerine ve kızlarına bağlanmış yerlerdi ki "paşmaklık" olarak adlandırılmıştır.

Dördüncüsü, devlet adamlarına hizmetleri dolayısıyla mülk olarak verilen topraklardır; bunlara da malikâne denmiştir. Bir kısım topraklar ise, fetih esnasında bazı kumandanlara hizmetlerine mukabil verilen, ölümlerinde evladlarına ve akrabalarına intikal eden, Yurtluk-ocaklık yerlerdir. Ayrıca saray hizmetlerinde ve yolların emniyeti için derbendlerde bulunanlara da bir kısım toprak verilmiştir.

Miri toprakların en iyi bölümü savaşlarda yararlığı görülen kişilere verilen zemet ve timarlardır. Dirlik adı verilen ve Osmanlı arazi teşkilatında genel adıyla timar olarak bilinen bu tür topraklar çoktan aza doğru üç grup altında toplanmıştır.

a) Has:

Senelik geliri yüzbin ve daha fazla olan toprağa denirdi. Kelime manası, geçim vasıtası demek olup, padişaha verilenler havass-i hümayun adını taşırdı. Buna, Padişah dirliği de denirdi. Haslar, padişahdan başka hanedana mensub kişilere, sultanlara, vezirlere, beylerbeylerine vs. verilirdi. Azil ve ölüm durumunda has verasete mahal olamaz. Has sahibi gelirlerinin her beşbin akçesi için devlete "cebelu" adı verilen silahlı ve zırhlı bir asker beslemek zorundaydı.

b. Zeâmet:

Senelik gelirin yirmibin akçeden yüzbin akçeye kadar olan dirliğe denirdi. Zemetler eyalet merkezinde hazine ve timar defterdarına, zeamet kethüdalarına, sancaklardaki alay beylerine, kale dizdarlarına, kapucubaşlarına, divan kâtiplerine ve hazine-i amire kâtiplerine verilebilirdi. Pek büyük bir suç işlemedikçe zeametleri

16 Ö.L. Barkan, "Timar", *IA*, XII/1, s. 288.

ellerinden alınmazdı, yani hayatta bulunduğu müddetçe tasarruf ederlerdi. Zaim, adı verilen zeamet sahipleri de tıpkı haslarda olduğu gibi ilk beşbin akçesi hariç sonraki her beşbin akçe için bir cebelu beslemek mecburiyetindedirler. Zeametlerin ellibin akçeden yukarı olanlarına “ağır zeamet” adı verilir.

Bir kişiye verilen zeamet, o kişi öldüğü zaman tekrar başka birine zeamet olarak verilir ve o yer bölünmezdi. Mesela 25.000 akçelik bir zeamet yine aynı miktarda olmak üzere başkasına verilir. Bu tür zeametlere “tezkereli zeamet” adı verilir. Tımar iken zeamet olan yerler sahibi olduğu zaman başkalarına toprak geliri bölünerek tımar olarak verilir. Osmanlı’da 1520-1535 tarihleri arasında Anadolu eyaletinde 195, Rumeli eyaletinde ise, 384 zeamet vardı.¹⁷

Zeamet sahipleri zeametlerindeki vergileri bütünüyle kendileri alır, sancakbeyi ve subaşılar müdahale edemezlerdi. Savaş zamanlarında cebelûleriyle birlikte sancak beylerinin kumandası altında sefere iştirak ederlerdi. Savaş olmadığı anda ise kimseye bağlı olmazlar. Hatta toprakları içindeki suçları kendileri yakalarlar, başkaları karışamazdı.¹⁸

c) Tımar:

Senelik geliri bin akçeden başlayarak 19.999 akçeye kadar olan dirliğe tımar ismi verilmiştir. Kuruluş devrinde, kuvvetli bir merkezîyetçi idarenin kurulması ve bazı siyasî şartların ortaya çıkardığı Osmanlı tımar sistemi, memleketin askerî gücünü olduğu gibi, iktisadî ve sosyal durumu da doğrudan etkilemiştir. Osmanlı’da geçimlerine veya hizmetlerine mukabil masraflarını karşılamak için bir kısım asker ve memurlara çeşitli bölgelerin gelirinin tahsis edildiği tımar sistemi, devletin en kudretli süvari kuvveti olan tımarlı sipahisini meydana getirmiştir.¹⁹

Tımarlı sipahisi, atlı bir ordudur. Ordunun en önemli süvari sınıfıdır. Anadolu ve Rumeli’nin her tarafına dağılmıştır. İstanbul’da bu sınıftan asker bulunmaz, maş almaz. Bunun yerine devlet, tımarlı sipahisine bir toprağı dirlik (ıktâ) olarak verir. Dirlik küçükse tımarlı, tımarındaki köylünün mahsul vergisini toplar ve kendisi için alır. Buna karşılık tımarının gelirine göre atlı asker ve tam teçhizat ile sefere katılır. Aynı zamanda barış dönemlerinde üzerinde bulunduğu toprağın asayişinden sorumludur. Bir tımar, büyüklüğüne göre, bir köyün bir parçası, tamamı veya birkaç köy olabilir. Kanunda gösterilen vergilerden başkasını toplayamaz. Sefer

17 Barkan, “Tımar”, *İA.*, XII/1,289.

18 Ziya Kazıcı, X, 375.

19 Barkan, “Tımar”, *İA.*, XII/1,275.

emri aldığı zaman her sipahi, derhal bir üst rütbeli olan zaiminin bulunduğu yere tam teçhizatlı olarak gider. Zaimler, alaybeylerinin olduğu yerde askerlerini toplarlar. Alaybeyleri, sancakbeyinin bulunduğu yerde askerlerini toplarlar. Sancakbeyleri beylerbeyinin; beylerbeyi ise serasker'in bulunduğu yere giderek ordu toplamış olur. Bu iş, belirli plan dahilinde akıllamaz bir çabuklukla cereyan eder.

Bu çeşit askerlik Selçuklulardan alınmıştır. Selçukluların da tımarlı ve kapıkulu (merkezde maaşlı) olmak üzere iki çeşit askeri vardı. “Sipahi”, “Süvari” gibi bir Farsça kelimedir ve “atlı” demektir. Tımarlı sipahi, toprağının sahibi değildir. Toprağın sahibi devlettir ve devlet adına toprağı işleyen köylüdür. Tımarlı, bu topraktan vergi toplayan, bu toprakta devlet düzenini ayakta tutan askerdir. Tımarlı ölürsa tımarı tercihen oğluna, kardeşine veya yeğenine verilir. Tımarlı seferde ise, yerine tımarında “korucu” denen bir vekil bırakır.

Tımar sistemi, bütün eyaletlerde kurulmamıştır; daha çok imparatorluğun çekirdeğini oluşturan Anadolu, Rumeli ve Suriye eyaletlerinde vardır.²⁰

Tımar sahiplerinin sayısı ve memleket içinde dağılışı tarzı:

Kanuni'nin cülusunu takib eden yıllarda yaptırılmış olan arazi tahrirlerine ve 933-934 (1527-1528) mâli yılı bütçesinin verdiği rakamlara göre bu tarihlerde 537.929.006 akçe olarak tesbit edilmiş bulunan vergi gelirlerinin Rumeli eyaletinde %46'sı, Anadolu eyaletleri grubunda %56'sı, Diyarbakır'da %63'ü, Halep ve Şam vilayetlerinde %38'i ve tımar sistemi hiç tatbik edilmemiş olan Mısır ülkesinin geliri hesaba katılmadığı takdirde, memleketin umumi vergi gelir tutarının %49.8'i ve Mısır'la birlikte hesaplandığı zaman ise, %37'si, irili-ufaklı 37.521 tımar sahibinin tasarrufu altında idi. Bu tımarlardan, 6.620'si Rumeli'de, 2.614'ü Anadolu vilayetleri grubunda, 419'u Şam ve Halep vilayetlerinde bulunuyordu. 37.521 timardan 9.653'ü kale muhafızı tımarı, geriye kalan 27.868'i ise tamamiyle eşkinici tımarı halinde idi. Söz konusu 27.868 eşkinici tımarı sahibinin, harbe beraberlerinde götürmek mecburiyetinde bulundukları “cebelü” tabir edilen silahlı ve zırhlı askerlerle, 70-80 bin kişilik atlı bir tımarlı sipahi ordusu teşkil ettikleri tahmin edilmektedir.

²⁰ Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, II, 90.

Padişahın hassa ordusu demek olan İstanbul'daki Kapıkulu ocakları'nın bu devirdeki mevcudu ise henüz 27.000 civarında idi.²¹

XVI. asrın son çeyreğinden itibaren bu sınıf asker, devamlı şekilde azalmaya başladı. Son tımar, 1850'de ortadan kalktı. Zira piyade, süvariye nazaran gittikçe ağır basmaya başladı.

Tımarlılar, Anadolu ve Rumeli'nin Türkleşmesinde ve İslâmlaşmasında hizmet ettiler. Tımarlar ortadan kalktıkça, Osmanlı toprak sistemi de bozuldu. Tımarlıların yerini, o toprağı şu veya bu şekilde ele geçirenler aldı. Sonra o şahıslar, o toprakların tapulu sahibi olduklarını iddiaya başladılar. XVIII. asrın sonlarında Rumeli'de ve Anadolu'da o toprağı nasıl edindikleri meçhul, fakat ne fetih suretiyle, ne de satın alarak ele geçirmedikleri muhakkak bulunan bir zorba sınıf doğdu ve bunlara "derebeyi" dendi. II. Mahmud bu sınıfa merhamet etmedi. Onları büyük ölçüde yola getirdi.²²

Gerek zeametler arasında, gerekse tımarlar arasında "ber vech-i iştirak" verilmiş olanlar vardı; yani bazan iki, bazan üç kişiye birden aynı köy tımar veya zeamet olarak verilmiştir.²³

Herhangi bir sebeble toprağını terkeden köylü, tımar sahibi tarafından yakalanır ve eski yerine yerleştirilirdi. Bu husus iskan kânununda kesin olarak hükme bağlanmıştır. Sipahi yerine terkedilen reayadan on yılı geçirmemiş olanlarını yerleştikleri yerden kaldırarak eski yerlerine iskan ederdi. Buna karşılık arazilerini boş bıraktıkları için kendilerinden "çiftbozan" vergisi tahsil ederdi. Bu vergiyi arazisini boş bıraktığı için alırdı. Buna benzer olmak üzere, büyük bir ihtimalle daha önce de var olduğu tahmin edilen Kanuni dönemine ait Niğbolu Kanunnâmesinde, başka bir tımar toprağına giden reâyânın gittiği tımar sahibi tarafından eski yerine bildirilmesi, bildirmedeği takdirde azledileceği hususu yer almaktadır. Bununla beraber sipahi ile köylü arasındaki münasebetler sadece sipahi lehine değildi, ancak kanunlar çerçevesinde hareket edebilirlerdi. Mesela, Bozok kanunnâmesinde haksız yere sipahiye el kaldıran raiyyetten on altın alınması, buna karşılık raiyyeti inciten sipahi dövülürse reayadan ceza alınmaması ve bir sipahinin emir almadan köylüden ulak beygiri isteyerek davar boğazlatması sonucu dövülmesi halinde dö-

21 Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı İmparatorluğunun "Bütçe"lerine dair notlar, I, 933-934 (1527-1528) mali yılına ait bir bütçe örneği, *İst. Üniv. İktisat Fak. Mecmuası*, XV, Sayı 1-4, s. 51.

22 Öztuna, II, 90.

23 Nejat Göyünç, XVI. yüzyılda Mardin Sancağı.

venin suçlu sayılmaması gibi hükümlerin yer alması, aradaki ilişkileri göstermektedir.²⁴

Timar sahipleri kendilerine tahsis edilen arazinin gelirine göre savaşa asker götürürlerdi. Gelirlerinin ilk üç bin akçesi “Kılıç” tabir olunur ve bu miktar kendilerinin ihtiyaçlarına ayrılırdı. Bundan sonraki her üç bin akçe için ise bir cebelû beslerlerdi. Mesela 9000 akçelik geliri olan bir timar sahibi ilk 3000 akçeyi kendisi için ayırır, kalan 6000 akçe için iki cebeluyu savaşa götürürdü. Bir savaş esnasında o memleketteki bütün eşkinci zuama ve erbab-ı timarı bağlı oldukları seraskerin maiyyetine girerek, savaşa katılırlardı.

Timar sistemi devletin diğer müesseselerinde olduğu gibi XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bozulmaya başlamış ve eski hüviyetini yitirmiştir. Zira timar dağıtımında uyulması gereken kanun ve nizamların aksine timar ehli kişilere verilmeyerek, rüşvetle askerlikle ilgisi olmayan haksız kimselere verilmiş, bu durum teşkilatın bozulmasına yol açmıştır. Nitekim XVII. yüzyılın başında²² sancaktan meydana gelen Rumeli eyaletinde cebeluleriyle beraber 33.000 tımarlı sipahi çıkarılırken, Bu sayı ikibinin altına düşmüş, aynı şekilde 18.700 askeri bulunan Anadolu eyaletinde de tımarlı sipahi adedi bine inmiştir.

Tımarlı sipahi adedinin gün geçtikçe azalması, timarın bozulması ve eski fonksiyonunu kaybetmesi, devletin her fırsatta timar gelirinin hazineye aktarılmasına yol açmıştır. Buna rağmen I. Abdülhamid ve III. Selim zamanında yapılan bazı ıslah teşebbüslerinin yetersiz kalması dolayısıyla bu teşkilat, 1844 yılından itibaren zaptiye (jandarma) ve başka hizmetlerde kullanılmak suretiyle eski fonksiyonunu kaybetmiş ve sessiz sedasız yavaş yavaş orkadan kalkmıştır.²⁵

24 Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, 128.

25 *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 379.